

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU-nun Şəki Filialı
M.Rəsulzadə305
humbetova.55@mail.ru

“OĞUZNAMƏ”NİN DİLİNDƏ PAREMİK VAHİDLƏRİ QRAMMATİK CƏHƏTDƏN FORMALAŞDIRAN FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

Xülasə

Bu məqalədə XVI-XVII əsrlərə aid “Oğuznamə” abidəsinin dilində paremik vahidlərin qrammatik cəhətdən formalaşmasında mühüm rol oynayan feli birləşmələrdən bəhs olunur. Abidənin dilində belə birləşmələrdən xeyli istifadə edilmişdir.

“Oğuznamə” dilində paremik vahidlərin tərkibində işlənmiş feli birləşmələr araşdırılarkən aydın olur ki, onlar da yaranma baxımından, eləcə də mənə və ifadətmə xüsusiyyətlərinə görə müasirlərindən fərqlənir. Belə ki, idarə və yanaşma əlaqəsi ilə qurulan bu birləşmələrin əsas tərəfi məsdər, feli sifət və feli bağlamalardan ibarətdir. Asılı tərəfi isə müxtəlif nitq hissələri, feli bağlama, feli sifət və qoşmaların iştirakı ilə düzəlmişdir. Abidənin dilində müşahidə etdiyimiz feli birləşmələri belə qruplaşdırmaq olar: “ad+feil”tipli feli birləşmələr; “feil+feil”tipli birləşmələr; “zərf+ feil” tipli birləşmələr; qoşmalı feli birləşmələr. Göründüyü kimi, bu formalar müasir dilimizdəki feli birləşmə modellərinə uyğundur.

Abidənin dilində də “ad+feil”tipli birləşmələrdə birinci tərəf ismin adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənərək müxtəlif münasibətlər ifadə edir. Bu növ birləşmələr çoxluq təşkil edir. Paremilərin tərkibində “feil+feil”tipli birləşmələrə və qoşmalı feli birləşmələrə az təsadüf olunur. “Zərf+ feil” tipli birləşmələr də nisbətən az işlənmişdir.

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, feli birləşmələr tarixən də müasir formalarından az olmamışdır.

Açar sözlər: “Oğuznamə”, abidə, paremik vahidlər, feli birləşmə, birinci tərəf (asılı tərəf), ikinci tərəf (əsas tərəf), məsdər, feli sifət, feli bağlama.

XVI-XVII əsrlərə aid “Oğuznamə” abidəsinin dilində paremik vahidlərin qrammatik cəhətdən formalaşmasında mühüm rol oynayan söz birləşmələrinin bir hissəsini də feli birləşmələr təşkil edir. Abidənin dilində belə birləşmələrdən də xeyli istifadə edilmişdir.

“Oğuznamə” min illərin təfəkkür məhsulunun XVII əsr yazısıdır, buna görə də mənbədəki feli birləşmələrin təhlili məsələsi diqqəti daha çox cəlb edir.

Əsas tərəfi, yəni tabeəddir sözünü feillərdən ibarət olan birləşmələrə feli birləşmə deyilir. “İdarə və yanaşma əlaqəsi ilə qurulan bu tip birləşmələrin əsas tərəfi məsdər, feli sifət və feli bağlamalardan ibarət olur. Asılı tərəfdə isə isim, sifət, say, əvəzlilik və digər nitq hissələri işlənir.”(7,382)

Azərbaycan dilçiliyində feli birləşmələr müxtəlif başlıqlar altında öyrənilir. Məsələn, prof. Y.Seyidovun fikrincə feli birləşmələrin dörd növü vardır: “ad+feil”tipli feli birləşmələr; “feil+feil” tipli birləşmələr; “zərf+feil” tipli birləşmələr; qoşmalı feli birləşmələr.(6,229-414) Prof. Q.Kazımov isə feli birləşmələri tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə üsullarına görə qruplaşdırır: koordinativ feili birləşmələr (subyekt əlaqəli birləşmələr); yanaşma əlaqəli feli birləşmələr; idarə əlaqəli feli birləşmələr.(3,55-61) Prof. Ə.Tanrıverdi də yazılı abidələrin dilində işlənən feli birləşmələri həmin formalara, xüsusən də prof. Y.Seyidovun müəyyənləşdirdiyi

modellərə uyğun şəkildə izah edir.(7,382-386) Müqayisələr göstərir ki, feli birləşmələrin qruplaşdırılmasında müxtəliflik nəzərə çarpsa da, onlar əsasən eyni xətdə birləşir. Bu mənada “Oğuznamə”nin dilində işlənmiş və paremik vahidlərin formalaşmasında mühüm rol oynamış feli birləşmələri həmin formalara uyğun şəkildə təqdim edirik.

“Oğuznamə”nin dilində **“ad+feil” tipli birləşmələr**. Bu tip birləşmələrin asılı tərəfi (birinci tərəfi) isim, sifət, say və əvəzliliklə ifadə olunur. Əsas tərəfdə (ikinci tərəfdə) isə felin şəxssiz formalarından biri- məsdər, feli sifət və feli bağlama işlənir.Məs.: **Allah-Allah deməyincə** işlər onmaz.(5,.22) **El keçdügi** köprüdən sən də keç.(5,23) **Ata-ana verdügi** könüllü, **Tanrı verdügi** doyumluqdur.(5,42) **Eyü alan** aldanmaz, **yaramaz alan** aldanur.(5,37) **Bir söyləmək toquz çeynəməkdən** qour. (5,78) **Özüni bilməyəne** bildirirlər, Cəhan xəlcini ana güldürürlər. (5,47) **Kəndü düşən** ağlamaza ağlamaq degil, amma gözi də çıxar.(5,156) Bu paremilərdəki feli birləşmələrin birinci tərəfi isim(Allah, el, ata-ana, Tanrı), sifət(eyü, yaramaz), say(bir, toquz) və əvəzliliklə (özünü, kəndü) ifadə olunmuşdur. İkinci tərəfdə isə feli bağlama(deməyincə), feli sifət(keçdügi, verdügi, tutan, alan,bilməyəne, düşən) və məsdərlər(söyləmək, çeynəmək) əsas tərəf kimi çıxış edir. Ad+feil” tipli birləşmələrdə birinci tərəf ismin adlıq, yönlük, təsirlik,yerlik və çıxışlıq hallarında işlənərək müxtəlif münasibətlər ifadə edir. Ümumiyyətlə, feillər adları yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında tələb etməklə yanaşı, adlıq halla da əlaqələnir. Bu cəhətdən “ad +feil”tipli birləşmələr aşağıdakı növlərə ayrılır:

Adlıq hallı feli birləşmələr.Bu növ birləşmələrdə hərəkətlə onun subyekti arasındakı əlaqə və münasibət ifadə olunur.

Abidənin dilində ikinci tərəfi məsdər və ya feli sifətlə ifadə olunan adlıq hallı feili birləşmələr ikinci tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan adlıq hallı feili birləşmələrə nisbətən çox az işlənmişdir.Bəzi nümunələri təqdim edirik: **Bal deməklə** ağız tatlı olmaz.(5,72) Məskənətdən kəl bir kişiye **“qulunam” deməklə** qulı olmazsan.(5,163) **Atası ölən** öksüz qalmaz, **anası ölən** öksüz qalır.(5,60) **Oğlu ölən** ağlar, **oğlu olmayan** ağlar.(5,62) **“Soq”deyəne** düşməndir.(5,118) Nümunələrdən göründüyü kimi, məsdərlər özündən sonra ilə qoşması ilə işləndikdə adlıq haldakı sözlə birləşərək feli birləşmə əmələ gətirə bilir.

“Oğuznamə” dilində paremik vahidləri formalaşdıran feli birləşmələrin əmələ gəlməsində feli bağlamaların isə rolu az deyildir. Abidənin dilində ismin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələnərək feli birləşmə yarada bilən feli bağlamalar əsasən -ınca⁴, -kən,-cək, -madən² şəkilçiləri ilə əmələ gələnlərdir. Məs.: **Ağır qalqınca** yeyin uçar.(5,33)Axır zamanda **atalar dururkən** oğullar söyləyə, **analar dururkən** qızlar söyləyə.(5,34) **Öküz yüzülməyincə** qarnı çıqmaz.(5,46) **Bən utanınca** sofram utansun. (5,71) **Baş gedəcək** payidar olmaz ayaq.(5,73) **Dost gəlməyincə** yaramaza satılma.(5,94) **Dəlü uslanınca** uslu(ağıllı) işini bitürər.(5, 97) **Məmə əmməyincə** oğlan hasil olmaz.(5,164) **Qəza gəlicək** göz bağlanur.(5,132) **Göz görməyincə** könül qatlanır.(5,144) **Məscid yapılmadan** gərib qapusına gəlir.(5,161)**Yaxşı aş qalınca** yaman qarnı yırtılsun.(5,182)

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas tərəfi məsdər və ya feli sifətdən ibarət olan adlıq hallı feili birləşmələr əsasən qoşmaların köməyi ilə düzəlir. Bunlar demək olar ki, adlıq halın qoşmalarla idarə olunması ilə bağlıdır. Bu haqda “qoşmalı feli birləşmələr” bölməsində məlumat veriləcək.

Yönlük hallı feli birləşmələr. Bu birləşmələr işin kimə və nəyə tərəf yönəldiyini göstərir və “yönlük hal+ şəxssiz feil”formasında qurulur. Bu növ birləşmələrin mənasını hərəkətlə onun istiqaməti arasındakı əlaqələr təşkil edir. Məs.: **Həmmamə girən** dərlər.(5,88) **Dəgirmənə gedən** un ügüdər, evdəki növbət sayar.(5,95) **Yüksək dəpəyə çıqmaq** zəhmətdir, amma çox tamaşası var.(5,180) Yılan nə dənli ağrı bögri yürürsə, **ini qapusına gəlicək** toğrulur.(5,180)

Abidənin dilindəki yönlük hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasında aşağıdakı mənə münasibətləri müşahidə olunur:

a) Obyekt əlaqəsi. Birləşmənin birinci tərəfi hərəkətin müəyyən obyektə doğru istiqamətini göstərir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəf üçün obyekt rolu oynayır. Məs.: El eybin **sana söyləyən** sənin eybini də elə söylər. (5,24) **İssinə** (sahibinə) **bənzəməyən** oğurluqdur. (5,26) **Uzunayaqluya inanmaq** olmaz. (5,27) **Oynaşına inanan** ovrət ərsiz qalır. (5,34) **Eşəgə güci yetməyən** səmərin döğər. (5,46) **Başına gələn** başmaqçıdır. (5,66) **Lağa qatlanan** yenər. (5,160) Hər bir yerün bir ərkənı (qayda-qanun) olur, **Oduna gedən**in orğanı olur. (5,170) Bu birləşmələrdə hərəkət obyektə əhatə edə bilmir, sadəcə olaraq, obyektə doğru meyl, istiqamət ifadə olunur. Təsirlik hallı feli birləşmələrdə isə hərəkət obyektə bütünlüklə əhatə edir.

b) Məkan əlaqəsi. Bu qrupa daxil olan feli birləşmələrin birinci tərəfi yer bildirən isimlərlə, ikinci tərəfi isə müxtəlif şəxssiz feillərlə ifadə olunur. Məs.: Yügrük **meydana gəlicək** dinsüzə dinin bildürər. (5,184) Yurdundan sürülən **yurdına varınca** ağlar. (5,186)

c) Zaman əlaqəsi. Bu növ birləşmələrdə birinci tərəf ya işin icra müddətini bildirir, yaxud zaman bildirən sözlərlə ifadə olunaraq hərəkətin zaman istiqamətini, hərəkətin davam etdiyi zaman müddətini bildirir. Məs.: **Ertəyə qalan** bələdan qorqma. (5,56) “Oğuznamə” dilində zaman əlaqəsi ifadə edən feli birləşmələrə az təsadüf olunur.

Bəzən elə yönlük hallı feli birləşmələrə təsadüf edilir ki, birinci tərəf sayla ifadə olunur. Məs.: **Altmışa çıqmış** sığa kibi sorutma erkək. (5,47) **Birə yetən** ikiyə də yetər. (5,71)

Təsirlik hallı feilli birləşmələr. Bu birləşmələrdə təsirlik halda olan sözlər və ya birləşmələr şəxssiz feillərdən biri ilə işlənərək müstəqim obyekt kimi çıxış edir. Məs.: **Ötmək** (çörək) **kəsmək** hünərdir. (5,32) **Atın sevən** bir avuç əksik verər. (5,33) **İti öldürən** sürüyü bilür. (5,36) **Dürlü yalanın adını** eşq qomuşlar, **Eşqi çəkən** kişilər dostu xəlvət bulmuşlar. (5,101) **Süci** (şərab) **ichmək** gəm gedirər. (5,110) **Saqalın taradığın** tarağ ilə bığın tarama. (5,118)

Qəssabı yıqan qoyundur. (5,138)

Nümunələrdən göründüyü kimi, “Oğuznamə” dilində təsirlik hallı feli birləşmələrdə ismin təsirlik halında bəzən hal şəkilçisi işlədilmiş (iti, yalanın adını, eşqi, qəssabı), bəzən işlədilməmiş (ətmək, suci), bəzən isə hal şəkilçisi ixtisar edilmiş, ancaq bitişdirici **n** samiti qalmışdır (atın, saqalın). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, prof. Y. Seyidov Nəsiminin dili kontekstində şairin “Gül kimi gülə-gülə gəl, aradan **pərdə** götür” və ya “**Kəpənək** geymişəm, əndişədən azad oluban”- misralarındakı **pərdə**, **kəpənək** kimi sözlərin qrammatik mənasını belə izah edir: “İsmi adlıq halı Nəsimi dilində də təsirlik hal mövqeyində çıxış edir. Bu mövqedə o öz qrammatik mənasına görə təsirlik halla birləşir – müstəqim obyekt bildirir. Fərq ondadır ki, ismin təsirlik halı həmişə müəyyənlik bildirirsə, bu mövqedə çıxış edən adlıq hal qeyri-müəyyənlik bildirir.” Prof. Ə. Tanrıverdinin fikrincə, həmin tip sözlərin məhz qeyri-müəyyən təsirlik hal başlığı altında öyrənilməsi düzgündür. (7,204)

Beləliklə, abidənin dilindəki təsirlik hallı feli birləşmələrin də iki növünə təsadüf edilir:

“1) birinci tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halla ifadə olunanlar;

2) birinci tərəfi müəyyən təsirlik halla ifadə olunanlar.” (4,62)

Birinci tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halla ifadə edilən feli birləşmələrin ikinci tərəfi, bir qayda olaraq, təsirli feil olur və birinci tərəf həmişə qeyri-müəyyənlik, ümumilik bildirir. Məs.: **Sədəqə verən** əllər dərd görməsün. (5,119) **Tavşan tutan** it dişin göstərməz. (5,121) **Qız oğlan** (qız uşağı) **qucmayan**, **aygır at binməyən** yigidlilik səfasın bulmaz. (5,137) **Gözəl sevməgə** tövbə olmaz. (5,149) **Vətən sevmək** imandandır, vay ana kim, içində olmaya. (5,168) **Varın verən** yad olmamışdır. (5,168) Yazın **kölgə bəkləyənin** (gözləyənin) qışın unı qar olur. (5,182)

Birinci tərəfi müəyyən təsirlik halla ifadə olunan feli birləşmələr birləşməyə daxil olan sözlərin mənalarından asılı olaraq müxtəlif münasibətləri ifadə edir. Belə birləşmələrin birinci tərəfində müəyyənlik, konkretlik vardır. Məs.: **Tanrıyı göz ilə görmüş** kimsə yox, əqlə bulurlar. (5,81) Həmmamda **bir tas suyu bilməyən** hamamı başına yıqarsan da bilməz. (5,88)

Süglüyi(qamışı) **verməyincə** sevdüğün ələ girməz.(5,109) **Tabanı giciyən** köpək yolçıya uyar.(5,124) **Kəlbi** (iti) **andıqca** ağacı yanına qo.(5,154) Kişi əyalın almaq güc olur, amma bəsləmək qolay olur, **bədasılı almaq** qolay olur, amma bəsləmək güc olur.(5,152)

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərəflərinin sayla və ya əvəzliliklə ifadəsinə də təsadüf olunur. Məs.: **Beşini sanan** ilətməz eşqi başa, Səlamət gözləyən varmaz savaşa.(5,74) **Özüni bilməyənə** bildirirlər, Cəhan xəlqini ana güldürürlər.(5,47) Sevgil **səni sevnəni**, iki dişli qarışe, Sevmə **səni sevməyəni**, gögdən enən hurisə.(5,110)

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin tərəfləri bir-birinin yanında işləndiyi kimi, bir-birindən aralı da işlənə bilir. Məs.: **Səni** bir **sevməyəni** sən iki sevmə.(5,111) **Sumunu**(pulunu) böyük **istəyən** evinə qabmaq gərək.(5,118) **Hər kişi**yi xoyilə xoş **görmək** gərək.(5,169)

Abidənin dilində təsirlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəflərinin həm ikinci, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunma formalarına da rast gəlinir. Məs.: **Ulular sözün tutmayan** ulayu qalır.(5,57) **Birəginün beş aqçalıq yayın çəkməkdən** beş yüzliq qılincin çəkmək yegdir.(5,66) **Siçanın toyu bitdükcə** üşür.(5,117) **Sazanun başını yeyənin** quyruğı gəyət tatlı olur.(5,119)

Təsirlik hallı feli birləşmələrin məzmununu ümumi mənada obyektə, həmin obyekt üzərində icra edilən, həmin obyektə təsiri keçən hal və hərəkət təşkil edir. Bu ümumi xüsusiyyətini nəzərə alaraq, belə birləşmələrə obyekt əlaqəli birləşmələr adı verilir.(2,68-69)

Yerlik hallı feli birləşmələr. Felin şəxssiz formalarından biri- məsdər, feli sifət və feli bağlamalar yerlik halda olan sözlər və birləşmələrlə əlaqələnərək məkan, obyekt və s. əlaqəli feli birləşmələr yaradır. Adından məlum olduğu kimi, yerlik hal əşyanın məkanını bildirir. Bu birləşmələrdə birinci tərəfin ifadə etdiyi məkan mənası(sahəsi) ikinci tərəfdə ifadə olunan hərəkətin fəaliyyət sahəsindən geniş olur, hərəkət həmin məkanın sərhədlərindən kənarda deyil, onun daxilində baş verir. Məs.: **Həmmamda ırlamaq**(nəgmə oxumaq), gəriblikdə ögünmək qolaydır.(5,89) **Bin il yerdə yatan** bir duaya möhtacdır.(5,76) **Kölgəsində yatacaq** ağacı budama.(5,152) “Yerlik hallı birləşmələrin tərəfləri arasında bəzən məkan əlaqəsi fonunda, bəzən də bu əlaqədən kənarda başqa mənə əlaqələri də özünü göstərir.”(2,77) Bu əlaqələr obyekt, zaman və s.-dən ibarətdir.

Yerlik hallı feli birləşmələrin asılı tərəfinin ifadə etdiyi məkan sahəsi kiçildikcə, onun əhatəsi daraldıqca məkan mənasından obyektə doğru meyl əmələ gəlir və bu, nəhayət, məkan çalarlığına malik olan obyektə çevrilir. Məs.: **Oyunda ağlayanın** başı kəl(keçəl) olur.(5,24) **Aşı çölməkdə bişirən** tez qayrar(peşman olar).(5,25) **Asılında olan** toynağında bəlidir. (5,61) **Bun dəmində qaçmaq** da ərlıkdəndir. (5,78) **Qar üstündə yatan** ölməmiş, **un üstündə yatan** ölmüş.(5,143) Bəzi feli birləşmələrdə əsas tərəf işin adını, asılı tərəf isə işin icra olunduğu vaxtı bildirir. Bu qəbildən olan birləşmələrin birinci tərəfi zaman bildirən sözdən və ya tərkibində zaman anlayışlı söz olan birləşmələrdən ibarət olur. Məs.: **Qavın-qarbut vaqtında bıçqısız olan** yanın çarbınur. (5,142) “Oğuznamə” dilində bu növ feli birləşmələr dar mövqedə müşahidə olunur.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr. Bu birləşmələrdə də məkan əlaqəsi əsas yer tutur. Burada birinci tərəf(asılı tərəf) işin çıxış nöqtəsini, hərəkətin haradan, nədən və ya kimdən yönəldiyini göstərir. Birinci tərəfi çıxışlıq halla ifadə olunan feli birləşmələrin ikinci tərəfi(əsas tərəfi) əsasən hərəkət və iş feilləri ilə ifadə olunur. Məs.: **Yurdundan sürülən** yurdına varınca(gedincə) ağlar.(5,186) **Müxənnət** (namərd) **köprüsindən keçməkdən** suya boğulmaq yegdir.(5,162)

Abidənin dilində çıxışlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasında aşağıdakı əlaqələr özünü göstərir:

a) Obyekt əlaqəsi: **Atdan düşən** ölməz, **eşəkdən düşən** ölür.(5,28) **Otuz iki dişdən çıxan** ordaya yayılır.(5,40) **İssi aşdan qorqan** sovuğı üfürüp yiyər.(5,40) Dəniz olup taşma, **Əlündən**

gəlməyəcək işə tolaşma.(5,100) **Sərçədən qorqan** darı əkməz.(5,109) Sənəti **ustaddan görməyən** önməz.(5,117) **Tonuzdan** bir qıl **çəkmək** assıdır(xeyirdir).(5,123) Qonşı qazan almaq **çanaqdan su içmək** kibidir.(5,133) **Yüksəkdən baqan** alçağa tez enər.(5,186)

b) Səbəb əlaqəsi: **Açlıqdan ölmüş** kimsə yoq.(5,30) **Yağmurdan uluyan** sudan uyurtmaz.(5,177)

Çıxışlıq hallı feli birləşmələrdə bəzən birinci tərəf hərəkətin tərzini də bildirir. Məs.: Budur qanun ki, sevdilər sevəni, Könüldən savdılar **gözdən savanı**.(5,71) **Toğrudan gedən** gec gəlir, tolamaqdan tez gəlir.(5,125) **Qoltuğu altından yeyənin** qarnı toymaz.(5,132)

“Feil+feil” tipli birləşmələr. Prof.Ə.Tanrıverdi bu tip birləşmələr haqqında yazır: “Belə birləşmələrin birinci tərəfi (asılı tərəf) yalnız feli bağlamalar, ikinci tərəfi (əsas tərəfi) isə felin təsriflənməyən formalarından biri ilə (məsdər, feli sifət, feli bağlama) ifadə olunur.”(7,384) “Oğuznamə” dilində “feil+feil” tipli birləşmələrə az təsadüf olunur. Bəzi nümunələri təqdim edirik: **Sorup verincə**, urup ver.(5,114) **Turmayub getməgə** mənzil doymaz.(5,124) Dünya üçün **oda düşüb yananın** Su yerinə qanın içər ruzigar.(5,101) **Toyunca yeməkdən** toyunca...yegdir.(5,121)

Feli bağlamalar aid olduğu feillə yalnız yanaşma əlaqəsində olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi paremilərin tərkibində məsdərlər və bəzən də feli sifətlər feillərlə əlaqələnərək feli birləşmə əmələ gətirir. Belə məqamlarda tərəflər arasında əsasən idarə əlaqəsi olur. Məs.: **Toğmaqdan qalmayan** ölməkdən qalmaz.(5,125) **Verəsiyi verənin** qoynı boşdur (5,167)

“Zərf+feil” tipli birləşmələr. Bu növ birləşmələrin birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfi isə felin şəxssiz formalarından biri ilə (məsdər, feli sifət və feli bağlama) ifadə olunur. Prof. Y. Seyidovun fikrincə, bu tip birləşmələr arasında mənə əlaqələri, əsasən, birinci tərəfin mənası ilə müəyyən olunur, yəni birinci tərəf hərəkətin tərzini (tərz əlaqəsi), zamanını (zaman əlaqəsi), yerini (yer əlaqəsi) və kəmiyyətini (kəmiyyət əlaqəsi) bildirir.(7,384)

“Oğuznamə” dilində rast gəlinən “zərf+feil” tipli birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birinci

tərəfi tərz-i-hərəkət zərfi ilə ifadə olunanlar: **Ucuz verən** tez satar.(5,57) **Dək duranın** dəvəcə assısı vardır.(5,94) Şəriəti **xor görən** xor (alçaq) olur.(5,112) **Toğru gələn** dolaşmaz(5,122) **Qavhsız(xərəksiz) girən** hasız çıxar.(5,137) **Gen əkən** gensiz bayır (varlanır). (5,151)

Birinci tərəfi yer zərfi ilə ifadə olunanlar: **Ğaib ortaya gəlinə** hazır haqqa irişər.(5,129)

Birinci tərəfi kəmiyyət zərfi ilə ifadə olunanlar: **Çoq yaşayan** çoq bilməz, **çoq gəzən** çoq bilür.(5,83) **Bin çalmaqdan** bir kərrə... yegdir.(5,66) **Çoq söyləyən** çoq yanılır.(5,83) **Çoq yemək** heyvan sifətidir.(5,86) **Yeddi kərrə həcc edənin** hacı qoltuğundan çıqmışdır.(5,175)

Yuxarıda təqdim etdiyimiz “zərf+feil” tipli birləşmələrdə -maq² şəkilçili məsdərlər, -an² şəkilçili feli sifətlər və -incə şəkilçili feli bağlama əsas tərəf kimi çıxış edir. Həmin birləşmələrin asılı tərəfi isə zərflərdən ibarətdir.

Qoşmalı feli birləşmələr. Qoşmaların köməyi ilə düzələn bu tip birləşmələr üçün “müstəqil mənalı söz+qoşma+şəxssiz feil” modeli əsas götürülür. Qoşma ilə onun əlavə olunduğu söz birləşmənin birinci komponentini (asılı tərəfini), məsdər, feli sifət və feli bağlama isə birləşmənin ikinci, əsas komponentini təşkil edir. Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qoşmaların hamısı söz birləşməsi əmələ gətirməyə xidmət etmir. Buna görə də burada daha məhsuldar olan qoşmalardan bəhs edilir. Belə qoşmalardan biri **ilə** qoşmasıdır. “Oğuznamə” dilində də rast gəlinən qoşmalı feli birləşmələrin tərkibində **ilə** qoşması çox işlənmişdir. **İlə** qoşması ilə düzələn feli birləşmələr işin icrasındakı vasitəni göstərir. Məs.: **El ilə gələn** bəla bayramdır.(5,27) **El ilə gələn** qərə gün düğündür.(5,28) **Əl ilə çözülcəgi** dişinə biraqma.(5,56) **Uslular ilə savaşımaq cahillər ilə halva yeməkdən** yegdir.(5,60) **Əl ilə qoduğun** əlli yıl

durur.(5,61) Bu şimdiki zamanəyə gül yaramaz, dikən olar, **Əriylə dost oluban**, övrəti...yarar.(5,68) **Toqla yemək** haramdır.(5,81) **Dün ilə yürüyən** sabah sevinür.(5,99) **Subaşı ilə irişən** yurtdan çıxar.(5,111) **Sağırla söyləmək** güc olur.(5,116)

Bəzi feli birləşmələr isə **ilə** qoşmasının köməyi ilə əmələ gəlməsinə baxmayaraq, birinci tərəf vasitə obyektinə ola bilmir. Belə birləşmələrin asılı tərəfi əsas tərəfin tərzini bildirir. Məs.: **Öykə** (hirs) **ilə qalğan** ziyanla oturur.(5,58) Sağlıq olsun, **əski güssə ilə yatduğumuz** yoq.(5,118) **İllətlə dirilən** möhnətlə can verər.(5,127)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, **ilə** qoşması adlıq haldakı sözlərə və birləşmələrə qoşulmuşdur.

Abidənin dilində qoşmalı feli birləşmələrin tərkibində az rast gəlinən başqa qoşmalar da işlənmişdir. Məs.:

Bənzətmə bildirən **kibi** qoşması: Dəvayı **eşək kibi sürmək** gerek.(5,94)

Zaman bildirən **dək** qoşması: **Axşamadək yoldaş olacağa quşluğadək göymək** (halına yanmaq) gerek. (5,59) **Qırqınadək ögməyən** (öyrənməyən) qırqından son ögməz.(5,142)

Səbəb bildirən **içün** qoşması: **El üçün ağlayanın** gözi yaşı dügiməz.(5,44) Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrin hər birində felin şəxssiz formalarından birinin (məsdər və feli sifətlərin) əsas tərəf kimi çıxış etməsi aydın şəkildə görünür. Deyilənlərdən aydın olur ki, minillərin fikri ifadəsi olan “Oğuznamə”nin dilində işlənmiş feli birləşmələr də əmələ gəlmə üsul və qaydalarına görə çox zəngindir.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II cild. XVII – XVIII əsrlər. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2007.
- 2.Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, “Maarif”, 1985.
- 3.Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2007.
- 4.Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961.
5. “Oğuznamə”. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2006.
6. Seyidov Y. Əsərləri. III cild, Bakı, 2007
- 7.Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil” 2012.

Ш. Гумбатова

Глагольные сочетания, формирующие паремические единицы с грамматической точки зрения в языке «Огузنامه»

Резюме

В этой статье рассказывается о глагольных сочетаниях, играющих важную роль в формировании с грамматической точки зрения паремических единиц в языке памятника «Огузنامه», относящегося к XVI-XVII векам. В языке памятника много использовано таких сочетаний.

При исследовании глагольных сочетаний, использованных в составе паремических единиц в языке «Огузنامه» становится ясно, что они не отличаются от современных и по своему происхождению, а также по своему смыслу и по свойствам выражения. Так как, основная часть этих сочетаний, созданных при помощи связей управления и примыкания, является инфинитивом, причастием и деепричастием. А зависимая часть, образована с помощью различных частей речи, таких как деепричастие, причастие, предлог и т.д. Глагольные сочетания, наблюдаемые в языке памятника, можно сгруппировать так:

глагольные сочетания типа «имя + глагол», «глагол + глагол», «наречие + глагол», глагольные сочетания с предлогами. Как видно, эти формы соответствуют моделям глагольных сочетаний в современном нашем языке. В языке памятника, в глагольных сочетаниях типа «имя + глагол» первая часть употребляется в именительном, дательном, винительном, творительном и в предложном падежах существительного и выражает разные отношения. Сочетания такого типа многочисленны. В составе паремий глагольным сочетаниям типа «глагол + глагол» и глагольным сочетаниям с предлогами встречается мало. Также относительно мало использовано глагольные сочетания типа «наречие + глагол».

Проведенные нами наблюдения показывают, что и глагольные сочетания исторически не были малыми от современных форм.

Ключевые слова: «Огузнаме», памятник, паремические единицы, глагольное сочетание, первая часть (зависимая часть), вторая часть (основная часть), инфинитив, причастие, деепричастие.

Sh.Humbatova

Verbal combinations forming, from the grammatical point
of view paremic units in the “Oghuzname” language

Summary

This article talks about verb combinations that play an important role in the formation from a grammatical point of view of paremic units in the “Oghuzname” language, in the monument of the 16th and 17th centuries. Too many combinations are used in the language of the monument. Verb combinations used as part of paremic units in the “Oghuzname” language aren’t different from modern ones in their origin, including in their meaning, and in the properties of the expression. So the main part of these combinations created by the help of managing and adjacency are consist an infinitive, a participle and an adverbial participle. The dependent part formed by the help of different parts of speech, participle, adverbial participle and verb combinations with prepositions. Verb combinations observed in the language of the monument can be grouped as follows: verb combinations of the type “name + verb”, “verb + verb”, “adverb + verb”, verb combinations with prepositions. As you can see, these forms correspond to models of verb combinations in the modern language. And the first part in verb combinations of the type “name + verb” in the language of the monument expresses different relations. There are too many combinations like this. We see verb combinations of the “verb + verb” type and verb combinations with prepositions in the composition of paremias rarely. Verb combinations of the “adverb + verb” type are also relatively used less. Our observations show that verb combinations historically were not less from modern forms.

Key words: “Oghuzname”, monument, paremic units, verb combinations, first side (dependent part), second side (main part), infinitive, participle, adverbial participle.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.08.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülarə Abdullayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.